

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:1•2008

Från hjältar till offer

Förintelsen i den israeliska historiekulturen

Mikael Tossavainen, *Heroes and victims: the Holocaust in Israeli historical consciousness*, Lund: Historiska institutionen, 2006. (Sammanfattning på svenska.) 301 s.

Mikael Tossavainens avhandling är tillkommen inom projektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen", som avsatt flera studier av Förintelsens verkningshistoria i olika nationella historiekulturer. Boken är en kvalitativ analys av Förintelsens plats i det israeliska historiemedvetandet under perioden 1959–2005.

Syftet med undersökningen är att över tid studera Förintelsens plats i israeliskt historiemedvetande genom en analys av hur Förintelsen har förståtts, tolkats, brukats och representerats. Ett annat syfte är att diskutera huruvida det är rimligt att tala om *ett* israeliskt historiemedvetande och, i så fall, hur detta bäst kan avgränsas och beskrivas. Explicita frågeställningar saknas, vilket är en brist. Dock fungerar syftesformuleringen tydligt styrande.

Källmaterialet utgörs av dagstidningar och Tossavainen studerar vad de skrivit i anslutning till Åminnelse dagen för Förintelsen och hjältemodet. De tidningar som ingår i undersökningen är de hebreiska *Al Ha-Mishmar*, *Davar*, *Ha-Tzofe*, *Ha-Aretz*, *Yediot Aharonot* och *Maariv*, samt den engelskspråkiga *Jerusalem Post*. Tidningarna omfattar hela spektrat från vänster till höger, från arbetarblad till nationalreligiösa organ och från seriös press till skandalblad.

Heroes and victims är inte en presstudie, utan en undersökning av historiemedvetande med pressen som källmaterial. Tossavainen menar att dagstidningar är den bästa källan för att undersöka just historiemedvetandet och understryker att pressen skall ses både som arena och som agent. Forskningsläget presenteras föredömligt kort och fokuserat. Avsnittet behandlar forskning om historiemedvetande med fokus på Förintelsens verkningshistoria och studier av den israeliska pressen och Förintelsen.

Tossavainen ägnar ett kort kapitel åt avgränsningar och definitioner. Han konstaterar att en snäv territoriell avgränsning av begreppet "israelisk" är problematisk, liksom att enbart fokusera på det "judiska". Ett israeliskt kollektiv, understryker han, måste definieras utifrån människors självuppfattning. Han inkluderar därför inte de israeliska araberna, inte heller de ultraortodoxa judarna, *charedim*, som visserligen är israeliska medborgare men som inte vill vara en del av den israeliska gemenskapen. Däremot inkluderas de hundratusentals icke-judar som immigrerade till Israel från dåvarande Sovjetunionen och deras barn eftersom de identifierar sig med det israeliska projektet. Jag återkommer till denna avgränsning.

I teoriavsnittet diskuteras bland annat nyckelbegreppen historiekultur, histo-

riebruken och, framför allt, historiemedvetande: "The concept historical consciousness can be described as the mental process of orientation in time, linking interpretation of the past with understanding of the present and perspectives on the future". Med pressen som källa vill Tossavainen studera den israeliska historiekulturen för att via denna komma åt en israelisk minnesgemenskap och ett israeliskt historiemedvetande.

I kapitel tre behandlas fyra faktorer som författaren menar haft avgörande betydelse för det israeliska historiemedvetandets karaktär: den judiska traditionen, den sionistiska ideologin, den israeliska erfarenheten och den internationella utvecklingen. Dessa teman utgör indelningsgrund för de fyra empiriska kapitlen och ett viktigt mål med undersökningen är att analysera hur de påverkat det israeliska historiemedvetandet.

Analysen behandlar i tur och ordning hjältemodet och hjältarna i Förintelsen, offren för Förintelsen, icke-judarna i Förintelsen liksom relationen mellan judar och icke-judar samt, slutligen, lärdomarna av Förintelsen. Tossavainen visar hur de fyra faktorerna påverkat historiemedvetandet och hur detta förändrats över tid. Det kanske viktigaste resultatet är att det skett en tydlig förskjutning från ett tidigare fokus på hjältarna till en koncentration på de värnlösa offren och vardagslivet i Förintelsens skugga – en förskjutning från en stor berättelse till många små, som också innebär en omdefiniering av hjältemod, från fysiskt mod och väpnad kamp till bevarande av medmänsklighet och mänsklighet under omänskliga förhållanden. Auschwitz, inte upproret i Warszawagettot, har blivit den viktigaste symbolen för Förintelsen.

Omfokuseringen från hjältarna till offren inleddes med Eichmann-rättegången i Jerusalem 1961 och slog igenom på allvar som en följd av sexdagarskriget 1967 och oktoberkriget 1973. Med Eichmann-rättegången fick de överlevande från Förintelsen, som inte varit aktiva motståndskämpar, för första gången en plattform. Deras berättelser nådde därigenom ut till en israelisk allmänhet som nu var beredd att lyssna. Denna nyväckta beredvillighet att ta till sig de överlevandes berättelser hängde i sin tur samman med erfarenheterna av de båda krigen och en försvagning både av det dittills förhärskande etatistiska perspektivet och av det sionistiska projektets legitimitet. Den avgörande skillnad mellan *då och där*, det vill säga judarnas värnlöshet i 1930- och 1940-talens nazistkontrollerade Europa, och *nu och här* – den trygga tillvaron i en egen stat med en egen armé efter 1948 – som betonades i den sionistiska ideologin, uppfattades till följd av erfarenheterna 1967 och 1973 inte längre som självklar eller ens rimlig. I stället jämfördes *då och där* med *här och nu* och det framhölls att Israels situation var lika utsatt som judarnas varit under Förintelsen; Israel hade blivit världens jude. Därmed blev en identifikation med offren möjlig och till sist självklar.

Till denna utveckling bidrog också omvärldens föregivna likgiltighet för Israels öde. Omvärlden kom att betraktas som kallsinnig eller fientlig, ett synsätt som

särskilt betonades i högerpressen. Även detta kan, menar Tossavainen, ses som ett uttryck för att den traditionella sionistiska tolkningen förlorat mark. Enligt sionistisk ideologi skulle nämligen inrättandet av en egen stat medföra att den judiska staten blev en stat bland andra, att förhållandet till andra folk och stater skulle normaliseras och antisemitismen försvinna. Ju mer likgiltig eller negativ omvärlden ansågs vara desto mera negativ blev därför skildringen av omvärldens agerande under nazitiden.

På motsvarande sätt ljusnade bilden av omvärldens agerande som en följd av dess tilltagande intresse för Förintelsen från 1980-talet och framåt och som en konsekvens av fredssluten med Egypten och Jordanien och den begynnande fredsprocessen med palestinierna. Under hela perioden från 1959 till 2005 uppmärksammas dock "de rättfärdiga bland folken", det vill säga de icke-judar som riskerade livet genom att på olika sätt bistå judar i det nazistkontrollerade Europa.

För att återvända till fokusförskjutningen från Förintelsens hjältar till dess offer konstaterar Tossavainen att en bidragande orsak också var kommunismens fall. I och med att staterna i Öst- och Centraleuropa demokratiserades blev det möjligt för israeler att besöka Förintelsens minnesplatser. Den ökade koncentrationen på offren har också inneburit att den värld som förintades har kommit att uppmärksammas allt mer. De sionistiska ideologerna hade inte mycket till övers för diasporan; sionismen innebar ett negerande av exilen och exilerfarenheten. Den kultur som försvann i och med Förintelsen ägnades ingen uppmärksamhet. När offren hamnade i brännpunkten och den traditionella sionistiska bilden av såväl dåtid som nutid ifrågasattes blev situationen en annan – nu blev det möjligt att inte bara sörja offren utan också den värld som gått förlorad.

Tossavainen har iakttagit tre huvudsakliga lärdomar av Förintelsen: den *stats-sionistiska lärdomen*, *säkerhetslärdomen* och den *universella lärdomen*. Den statssionistiska lärdomen utgår från en tydlig dikotomisering mellan där och då och här och nu. Sensmoralen är att det judiska folkets situation dramatiskt förändrats med staten Israels tillkomst. Det kommer till uttryck i ett ideologiskt historiebruk där framtiden betonas och där det framhålls att det judiska folket måste lämna det förflutna bakom sig. Förintelsen beskrivs som det yttersta exemplet på faran med diasporatillvaron men samtidigt kännetecknas denna lärdom av optimism: i och med staten Israels existens kommer det judiska folket att bli ett folk bland andra, Israel en stat bland andra stater och antisemitismen klinga av. Tossavainen menar att den sionistiska lärdomen var vanligast under den första delen av undersökningsperioden, men att den kommit att undermineras av den senare utvecklingen.

I säkerhetslärdomen betonas just kontinuiteten mellan då och där och här och nu. Det som då drabbade judarna i förskingringen kan nu drabba Israel om israelerna inte ser upp. Denna lärdom kommer till uttryck i ett uttalat politiskt historiebruk, i förespråkandet av en bestämd politik. Säkerhetslärdomen återfinns

under hela perioden från 1959 till 2005 men är vanligast i samband med de återkommande krigen och konflikterna. Den israeliske politiker som flitigast använt Förintelsen i politiskt syfte är Menachem Begin, som bland annat försökte legitimera inmarschen i Libanon med hänvisning till säkerhetslärdomen. Politiker på högerkanten gjorde Förintelsen till ett slagträ i den inhemska debatten, inte minst genom att jämföra diverse ledare i arabvärlden med Hitler. På senare tid har högerpressen återoplat säkerhetslärdomen för att varna för eftergifter till palestinierna.

Den universella lärdomen handlar om Förintelsens allmängiltighet och dess följder för hela mänskligheten. Ondskan framställs här inte som något specifikt nazistiskt utan som ett universellt problem och det understryks att det visserligen var judarna som drabbades av Förintelsen men att andra folk kan drabbas på samma sätt om inte samhället lyckas tygla den destruktiva potential som finns hos alla folk. Denna lärdom, som alltså uttryckts i ett slags moraliskt historiebruk, förekommer under hela undersökningsperioden men blev vanligare under 1990-talet. Den återfinns främst i den liberala *Haaretz* och i vänsterpressen och innehåller en varning mot ett snävt nationalistiskt bruk av Förintelsen och mot en monopolisering av offerrollen. Tossavainen menar att detta bruk kan ses som en följd dels av det ökade inflytandet från internationella historiekulturella produkter, dels som en konsekvens av den större känsla av trygghet som infann sig inom den israeliska minnesgemenskapen under 1990-talet efter kommunismens fall och framstegen i fredsprocessen. Sannolikt skall detta historiebruk också ses som en reaktion mot de politiska högerkrafternas uttalat nationalistiska bruk av Förintelsen.

De empiriska kapitlen följs av ett avslutande kapitel, som dels är en summering, dels ett försök till syntes.

Akribi, språk och disposition

Språket i avhandlingen fungerar utmärkt. Tossavainen har ett bra driv i framställningen och skriver en högst anständig engelska. Däremot är avhandlingen illa korrekturläst. Korrekturmissarna är särskilt störande i innehållsförteckningen och i den svenska sammanfattningen.

Akribin i övrigt är däremot god. Eftersom jag inte behärskar hebreiska har jag koncentrerat min granskning till artiklarna ur den engelskspråkiga *Jerusalem Post*, som författaren godhetsfullt ställt till mitt förfogande. Granskningen har inte avslöjat några oegentligheter, ej heller de stickprov som gjorts i litteraturen.

Dispositionen är inte lika invändningsfri. Det finns flera onödiga upprepningar mellan de empiriska kapitlen, i synnerhet mellan kapitlen 4 och 5, och även en hel del omtagna formuleringar, ibland på samma sida och med närmast identiska ordalydelser. Vidare stör kapitel 3 dispositionen eftersom det är både ett bakgrunds- och ett resultatkapitel. Bland annat får det till följd att somliga resultat presenteras före den empiriska analysen (exv. s. 59).

Tidigare forskning

Bland tidigare forskning saknar jag åtminstone två arbeten. Det första är Don Handelsmans *Nationalism and the Israeli state: bureaucratic logic in public events*, en studie av den kulturella logiken bakom nationella festivaler och patriotiska minnesmärken i dagens Israel. Handelsman behandlar Förintelsens funktion i dagens Israel och ett kapitel ägnas åt just Åminnelse dagen för Förintelsen och hjältemodet. Den andra boken är Idith Zertals *Israel's Holocaust and the politics of nationhood*. Zertal visar på Förintelsens avgörande betydelse i den israeliska offentligheten, i nationsbyggnadsprojektet, i maktpolitiken och för hur konflikten med palestinierna tolkas. Hon hävdar att Förintelsens centrala roll har resulterat i en kultur kännetecknad av död och offerskap som genomsyrar såväl det israeliska samhället som den israeliska självbilden. Med tanke på att Zertal är en av de ledande revisionistiska israeliska historikerna i den yngre generationen och att den bild hon ger av Förintelsens funktion i dagens Israel delvis avviker från Tossavainens, borde hennes arbete ha avhandlats. Till Tossavainens försvar skall dock anföras att han använder tre artiklar av Zertal.

Jag menar vidare att Tossavainen borde ha positionerat sig i förhållande till den debatt som sedan åtminstone ett par decennier rasat mellan de "gamla" historikerna – som i någon mening företräder det sionistiska projektet – och de "nya", revisionistiskt inriktade historikerna som ifrågasätter detta projekt. Under disputationen förklarade Tossavainen att han medvetet avstått från att ta ställning eftersom konflikten är utomvetenskaplig. Detta är inte ett fullgott skäl. Tossavainens avhandling är ett väsentligt bidrag till den israeliska historiografin och med den skriver han in sig i ett israeliskt forskningsfält präglad av starka motsättningar. Oavsett vad han själv anser kommer han att sorteras in i något av lägren.

Jag har ytterligare en anmärkning när det gäller författarens förhållande till tidigare forskning: han använder den inte för sina egna resultatmarkeringar. Det är synd, dels eftersom *Heroes and victims* är en synnerligen rik avhandling med en uppsjö av intressanta resultat och skarpsynta iakttagelser, dels eftersom det då skulle ha framgått tydligare vad som är ny kunskap. Tidigare forskning redovisas i forskningsläget och används tämligen flitigt i kapitel 3 men inte i någon större utsträckning därefter. Jag menar att avhandlingens resultat, åtminstone i sammanfattningen, skulle ha ställts i relief mot tidigare forskning, inte minst Zertals studier och även Eyal Zandbergs, som i *The playground of memory* undersökt hur den israeliska pressen mera generellt har behandlat Förintelsen.

Avgränsningar

Tossavainen väljer att utesluta *charedim* och de israeliska araberna från sin definition av "israelisk", vilket är problematiskt. För det första hör israeliska araberna och *charedim*, oavsett vad de själva tycker om det, i någon mening till den nationella gemenskapen. För det andra kan man inte *a priori* fastställa minnesgemenskapens

gränser – det är en empirisk fråga. För det tredje handlar avhandlingen om historiebruk, inklusive icke-bruk. Om Tossavainen har rätt i att *charedim* och de israeliska araberna visar ett aktivt ointresse för Förintelsen så är detta intressant. Det är, för det fjärde, ett resultat, som visar att författaren har studerat den arabiska pressen och *charedims* språkrör (se t.ex s. 190). Att inte låta denna undersökning ingå är dumt.

Även en annan grupp borde ha diskuterats, nämligen judarna utanför Israel. De avhandlas explicit först på sidan 241 och då på ett mycket förtjänstfullt sätt. Den diskussion som nu förs i slutet av avhandlingen borde självklart ha förts i inledningen och även fortlopande, bland annat i samband med att "March of the Living" diskuterats (s. 154). Marschen innebär bland annat att israeliska ungdomar och judiska ungdomar från diasporan gemensamt reser till Förintelsens minnesplatser och där hänger sig åt nationalistiska ceremonier. Ungdomarna från diasporan följer sedan med till Israel för att delta i de nationella äminnesdagarna. Här skapas, vill jag påstå, en minnesgemenskap och det är dessutom ett medvetet projekt, understött av såväl israeliska myndigheter som judiska organisationer i forskningsringen. Dessa diasporaungdomar bör rimligen räknas till den israeliska minnesgemenskapen. Det finns dessutom ytterligare en grupp som kunde ha diskuterats utförligare, nämligen de judiska israeliska medborgare som lever utanför Israel.

Metod

Tossavainens metodologiska utgångspunkter är oklart deklarerade. I realiteten använder han en begreppshistorisk metod utan att detta tydliggörs och en mer genomtänkt metoddiskussion hade gjort undersökningen mera systematisk och mindre godtycklig.

Tidningarna är otillräckligt presenterade med avseende på upplagesiffror, cirkulation och genomslag med mera. Eftersom avhandlingen rör konstruktionen av ett nationellt historiemedvetande är det inte oväsentligt om tidningarna nått hälften eller alla medlemmar av minnesgemenskap. Vid disputationen förklarade Tossavainen att upplagesiffrorna för israeliska tidningar är hemliga men att det finns statistik över hur många hushåll som har tillgång till dagstidning – detta borde ha stått i avhandlingen.

Författaren gör inte bara en kvalitativ utan också en kvantitativ undersökning, även om han inte låtsas om det. Tossavainen räknar artiklar när han skall belägga kontinuitet och förändring. Oprecisa kvantifieringar av typen "often", "frequently", "uncommon, but not necessarily rare" är vanliga. Vad uttrycker sådana mängdord? Vad innebär det att en trop blir dominerande – finns den i 51 eller i 99 procent av artiklarna? Hur beläggs förändring? Hur mycket skrevs varje år och av respektive tidning? Sådana frågor har betydelse och jag hade därför velat se tabeller och grafer. Man får inte ens veta hur många artiklar som använts i undersökningen om

man inte räknar själv, vilket jag har gjort. Det rör sig om totalt 481 artiklar, fördelade på *Al Ha-Mishmar* 78, *Davar* 78, *Ha-Artetz* 48, *Ha-Tzofe* 58, *Jerusalem Post* 77, *Maariv* 32, *Yediot Aharonot* 110. Av artikeluppställningarna framgår att alla tidningar inte har använts för samtliga år; ibland är avbrotten betydande. Detta borde ha diskuterats. Beror bortfallet på att ingenting skrevs eller är det en följd av att inga förändringar noterats under de perioder som inte redovisas?

Jag har gått igenom Tossavainens excerptsamlingar som visar att han excerperat ytterst samvetsgrant. Det är därför extra onödigt att en kvantitativ genomgång saknas och att urval och bortfall inte diskuteras. Vid disputationen hävdade författaren dels att tabellariska uppställningar var överflödiga eftersom undersökningen är kvalitativ, dels att denna typ av redovisning ger en skenbar exakthet, bland annat eftersom uppställningar av antalet artiklar inte anger huruvida det är featureartiklar över hela uppslag eller små notiser. Oaktat dessa invändningar hade en kvantitativ redovisning varit värdefull.

Teori

Tossavainen ansluter delvis till den typologi över olika historiebruk som Klas-Göran Karlsson har utvecklat och som används inom projektet. Den analytiska skärpan i Karlssons indelning borde ha diskuterats, särskilt som historiemedvetande har ifrågasatts som analytiskt begrepp. Här finns flera forskare att anknyta till: Erik Axelsson och Bengt Schüllerqvist, danskarna Bernhard Eric Jensen och Carsten Tage Nielsen, tysken Karl-Ernst Jeismanns, för att nämna några. Ingen av dessa åberopas av författaren. Det borde han ha gjort.

Problemet angående vad slags storhet historiemedvetande är illustreras av vad Tossavainen skriver på sidan 197:

The focus on the two latter temporal dimensions [nutiden och framtiden] makes the lessons of the Holocaust extra interesting to analyze also from the perspective of historical consciousness. Here it is not only discernible, but not uncommonly appealed to, such as in an editorial in *Al Ha-Mishmar* from 1976 which speaks of the "memory of the past, vigilance in the present and hope for the future".

Här gör sig Tossavainen skyldig till det klassiska misstaget att tro sig se teorin i empirin. Jag tror inte att ledarskribenten i *Al Ha-Mishmar* hade läskretsens eventuella historiemedvetande i åtanke. Historiemedvetandet är, som Tossavainen själv påpekar, någonting som finns i enskilda individers huvuden. Möjligen är ledarsticket ett uttryck för redaktörens historiemedvetande, men inte heller det är självklart.

Skall man tolka citatet mer välvilligt är historiemedvetande inte något analytiskt begrepp utan en beskrivning, och då är frågan hur användbart det är. Histo-

riemedvetandet är immateriellt, till stor del individuellt och baserat på minnen och erfarenheter. Dessutom är det ständigt föränderligt och format av ett antal diskurser vilkas enskilda inflytande är omöjligt att uppskatta. Eftersom historiemedvetandet främst kan studeras i den historiekultur det lämnar efter sig blir det först synligt i efterhand, när förändringar i historiekulturen kan iakttas. Allt detta framhåller Tossavainen, men har han löst problemet? Hur kan man veta att det som syns som förändringar i historiekulturen är förändringar i historiemedvetandet? Vad tillför begreppet historiemedvetande analysen? Jag tror att svaren, åtminstone delvis, finns i avhandlingen, och då i de fyra faktorerna och hur de använts, men detta hade behövt tydliggöras.

Vad den Karlssonska typologin angår, så formulerades den ursprungligen för en studie av sovjetiskt och postsovjetiskt historiebruk. Den har därefter använts i många sammanhang. Problemet med typologin är, vilket bland andra Erik Axelsson framhållit, att det i praktiken är svårt att definiera bruken så att de kan skiljas åt. Jag har i *Heroes and victims* svårt att se några avgörande skillnader mellan det ideologiska bruk som följer av den etatistiska lärdomen av Förintelsen och det politiskt-pedagogiska bruk som utgår från säkerhetslärdomen av Förintelsen.

Sammanfattning

Mikael Tossavainens avhandling är, trots mina invändningar, en bra avhandling. Den är välskriven, välargumenterad och uppslagsrik och vittnar om djupgående insikter i israelisk politik, israeliskt samhällsliv och israelisk historiekultur. Det sistnämnda förtjänar att framhållas – att uppnå en sådan behärskning av ett språk som inte är ens modersmål att man kan bedöma hur ords konnotationer förändras och förskjuts i ett synnerligen omfattande källmaterial är en prestation i sig. Att därtill på kort tid bli så hemtam i ett främmande samhälle och kultur, som Tossavainen blivit, är något av en bedrift. Jag framhåller detta eftersom jag har ett intryck av att svenska historiker ofta underskattar de svårigheter som är förknippade med att skriva avhandlingar om internationella ämnen och därför är njugga i sina bedömningar.

Heroes and victims är ett väsentligt bidrag både till forskningen om Förintelsens verkningshistoria generellt och till den pågående debatten om Förintelsens roll och betydelse i det israeliska samhället. Tossavainens avhandling har således samhällsrelevans, ett bedömningskriterium vi ibland rynkar på näsan åt. Det bör vi inte göra. I stället bör vi glädja oss åt att en ung svensk historiker med auktoritativ röst ger sig in i en aktuell internationell debatt.

Lars M. Andersson*

*Fakultetsopponent